

МІСЦЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СТАДІАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ЧОРНОМОРСЬКО-ЕГЕЙСЬКОГО АРЕАЛУ XIII–XVIII ст. (деякі аспекти міжкультурних контактів)

Геополітичне становище України було об'єктивною передумовою впливу факторів стадіальних змін, що мали місце у розвитку матеріальної культури Чорноморсько-Егейського ареалу XIII–XVIII ст. Але конкретно-історичні прояви міжкультурних контактів та інтеграційних процесів протягом тривалого часу залишались недостатньо вивченими об'єктами історико-археологічних досліджень. Конче необхідним було подолання старих схем, ідеологічних бар'єрів, послідовне накопичення наукових фактів, неупереджене ставлення до пам'яток тюркських народів, які залишили велику культурну спадщину на теренах України. Надзвичайно важливо було з'ясувати реальну взаємодію культур у тривалому процесі взаємовідносин, відрізнити зовнішні прови від іманентних відносин, провести мікро- та макрорегіональний аналіз їхніх складових у межах широкого хронологічного періоду.

Перспективність сприйняття культурних надбань була закладена тисячолітніми контактами населення Малої Азії та терену України. Але у конкретно-історичному прояві чинником та каталізатором міжкультурних відносин був феномен візантійського впливу на культурну та релігійну орієнтацію Київської Русі, зумовлений територіальною близькістю Русі і Візантії, з тривалим пануванням останньої (друга половина X – перша половина XIII ст.) у прибережній частині Криму, при протектораті Русі над його східною частиною. До того ж іще з договорів початку X ст. між Руссю та Візантією Чорне море та його узбережжя, насамперед гирла великих рік України – Дніпра та Дністра, завжди перебували у колі політичних та торгово-економічних інтересів Руської держави. Активні військово-політичні відносини, поліетнічність складу населення Русі та Візантії, спільні риси у системі матеріальних і духовних цінностей, жваві торгово-економічні відносини і навіть су-

перництво двох країн на Півдні створювали величезний потенціал контактного середовища та заклали основи майбутніх міжрегіональних зв'язків [Головко 2003, 44–59].

Що стосується впливу матеріальної культури, то в X–XIII ст. відбувається розповсюдження певних спільних форм артефактів в Егейсько-Чорноморському ареалі і далі на східноєвропейській простір, до Новгороду включно [Vroom 2005, 69]. Це стосується деяких форм керамічного посуду, зокрема амфор для перевезення вина та олії, глазурованого столового посуду, скляних виробів, продукції ткацтва та ін.

Продовження торговельних та культурних зв'язків, але вже з новим компонентом, який привносить хвиля тюрків-сельджуків, проглядається у ситуації, що склалась після розгрому візантійської армії в 1071 р. Її наслідком було швидке поширення сельджуцького впливу у багатьох сферах матеріальної культури (архітектурі, декорі, прикладному мистецтві) Анатолії та підконтрольних територій, зокрема у Криму [Öney 1992, 229–247]. Має місце унікальний синтез мистецтва тюрків Центральної Азії, мусульманського мистецтва Ірану, Іраку та Сирії з місцевою спадщиною візантійського та вірменського мистецтва Анатолії. В архітектурі, особливо у кам'яному різьбленні, відчувається вплив давньої культури Азербайджану та Кавказу [Öney 1992, 229]. Речі малоазійського походження початку XIII ст., фрагменти чаші з тонкого молочного скла, прикрашені золотим розписом та червоною емаллю, разом із сельджуцькими монетами султана Сулеймана II (1200–1203) та султана Кайкауса I (1210–1219), фіксуються навіть у Києві, у садибі багатого киянина в урочищі Гончарі-Кожум'яки – відомому торговому районі давнього Києва [Івакін 1996, 192, 194]. Але більш широке розповсюдження артефакти сельджуцького кола мають у Криму, зокрема знахідки монет XIII ст. та кераміка сграфіто. Остання відома в ісламському

мистецтві ще з IX ст. Технологія її виготовлення, кольорова гама та декор знайшли свій типологічний розвиток переважно до рубежу XVI–XVII ст., а у Північній Греції – до XIX ст. Слід зазначити, що розповсюдження кераміки сграфіто – своєрідний приклад подолання середньовічної замкненості за межами певних етнічних угруповань. У XII–XIII ст. сграфіто з врізаним орнаментом охоплює величезний регіон, який за сучасною політичною картою включає Італію, Південну Францію, Албанію, Грецію, Туреччину, Кримський півострів та частину Північночорноморського узбережжя сучасної України, Кіпр, Ліван, Сирію та Палестину. Її виробництво пов'язане з візантійськими центрами, насамперед Константинополем, але вона представлена й у вірмено-грузинському гончарстві, і в Болгарії. При цьому сельджуцькі орнаментальні мотиви мають багатовекторні прояви як в Анатолії, так і за її межами. Блискучим прикладом сельджуцького впливу є декор білоглинної миски XII–XIII ст. з розкопок Херсонеса із зображенням чоловіка з собакою та соколом [Рыжов 2005, 66]. Цей зразок близький до сельджуцької будівельної кераміки палаців Кубадабада, Конії, Аланії [Миллер 1972, 13; Опеу 1992, 122–130].

У середині XIII ст. і Південну Русь, і Сельджуцький султанат в Анатолії вразили напади монголів, внаслідок чого вони втратили незалежність і змушені були сплачувати податки завойовникам. Був порушений хід державного розвитку, відбувся занепад політичної влади в Києві, а також сельджуцької султанської династії в Анатолії [Кримський 1996, 24]. Наступним результатом монгольської навали стала міграція могутнього тюркського племені туркменів до Ірану та Східної Анатолії [Іналджик 1998, 15]. У боротьбі за візантійську територію і поширення ідеології ісламу у XIII–XIV ст. відбувається кристалізація нової імперії – Османської. Але у культурному відношенні невеличкі князівства-султанати, створені на території Візантії, успадкували традиції Сельджуцького султанату. Перенесення сельджуцьких традицій у золотоординський час відзначається і в Криму, Нижньому Подніпров'ї, Східній Подолії. Подібно синкретичному шляху формування основних рис культури та мистецтва сельджуків, завоювання величезних

територій та підкорення багатьох народів під час монгольської навали призвели до сприйняття багатьох культурних традицій Поволжя, Середньої Азії, Закавказзя, Малої Азії, Криму культурою золотоординського періоду. Її можна вважати однією з багатокомпонентних культур за змістом, етнічним наповненням, симбіозом певних рис кочової та осілої міської культури. З другого боку, протягом двох століть у культурі Золотої Орди формувалися свій стиль та певні художні принципи, які знайшли своє продовження у культурі та мистецтві кримських татар [Акчурина 2008, 50–52].

З переходом ординців на нову стадію розвитку, з розбудовою міст у мусульманських традиціях, зведенням мечетей, мавзолеїв, лазень, піднесенням міського ремесла та міжнародної торгівлі риси набутих традицій фіксуються у багатьох пам'ятках золотоординського періоду. Важливу роль у привнесення сельджуцьких прийомів відіграло прибуття у золотоординські міста Північного Причорномор'я будівельників-каменярів з Анатолії, які досконало оволоділи мистецтвом спорудження монументальних будівель з характерним сельджуцьким декором. Яскравими проявами творинь анатолійських майстрів є мечеть Узбека (1314 р.) і медресе Солхата (Старий Крим; 1332–1333 рр.). За орнаментальними мотивами вони перетинаються із залишками монументальних будівель, виявлених під час досліджень золотординських міст: біля с. Юрківка Оріхівського району Запорізької області [Саєнко, Дзюба 2006, 285] та у с. Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області [Бокий, Козырь, Позывай 2007, 417–418]. Крім золотоординських міст, принаймні до середини XV ст. у подніпровській смузі існували й пам'ятки осілого населення, пов'язані з давньоруськими традиціями. На думку дослідника цієї території А. Козловського, “не може бути сумніву в тому, що ці багаті і досить добре освоєні землі не були зовсім забуті населенням України” [Козловський 1998, 299].

У західній частині Причорномор'я риси східної архітектури, притаманної золотоординським містам Поволжя, Монголії, Середньої Азії, Закавказзя та Молдови (Костешти, Старий Орхей та ін.) спостерігаються у Білгороді (Акермані), який

і в попередній час розвивався в напрямку ремісничо-торгового центру та портового міста. Речі давньоруського походження знайдені у процесі багатолітніх археологічних досліджень, зокрема наконечники стріл, булава, обушки, скляні браслети XII–XIII ст. [Кравченко 1986, 83–87], серед них деякі були київського виробництва. За часів золотоординського панування Акерман набув подальшого піднесення і відповідних східних форм у плануванні будинків та інфраструктурі міста [Кравченко 1986, 115–116].

Елементи сельджукського декору фіксуються також у прикладному мистецтві старожитностей золотоординського періоду (XIII–XIV ст.) на широкому просторі між Доном, Дніпром, Дністром та Дунаєм. Так, мотив “листка з ромбом” та стилізованих голів лева має аналогії на браслеті з поховання ґрунтового могильника Мамай-Сурка (Запорізька область) [Ельников 2006, 132]. Браслет із зображенням змії з того ж могильника [Ельников 2001, 65] нагадує зображення змії-драконів на різних зразках сельджуцького мистецтва: тканині, килимах, виробих з металів [Онеу 1992, 167, 212]. Це знайшло подальший розвиток як інкорпорація художньої спадщини сельджуків у культуру Османської імперії, яка являє наступну стадію розвитку Чорноморсько-Егейського ареалу.

Так само як сельджуцькі традиції Анатолії, на терені Південної Русі-України також зберігаються традиції давньоруської культури, яка органічно переростає в українську культуру, збагачену надбаннями культур і Чорноморсько-Егейського та Середземноморського ареалу. Одним з найважливіших торговельних шляхів у XIV–XVI ст. залишався Дніпровський торговельний шлях, вздовж якого існували поселення, татарські та литовські митниці. До приходу османів важливе місце у Північному Причорномор’ї посідали також італійські колонії. Зі становленням османської прикордонної смуги її форпости посідали важливе місце прикордонної та транзитної торгівлі, забезпечення зростаючого попиту на продукти з боку мешканців швидко зростаючої столиці імперії. Порівняння основного складу товарів османських митних реєстрів кінця XV – початку XVI ст. на прикладі Очаківського порту [Тимченко 2003, 69–73] та Акермана [Іналджик 1998, 144–145] з

відомостями про товарні потоки давньоруського часу дозволяє стверджувати, що склад багатьох груп товарів залишався близьким до давньоруського часу. Це насамперед традиційні товари, які постачалися у Візантію: хутро, шкури, віск, мед, лляні тканини. Продовжується традиційна торгівля збіжжям, для зростання обсягу якої та здешевлення товару облаштовуються поселення полонених, переважно мешканців українських земель, які займаються вирощуванням зернових, та частково використовуються напівосілі номади.

Османська експансія збігається зі становленням та зростанням козацтва, здатного тримати прикордонну смугу у зоні постійної уваги. Як свідчить історичний аналіз, у ситуації, що склалася, спостерігаються різні тенденції проявів суспільної реалізації козацького фактора у часі: з одного боку – існування мобільних загонів на рівні морських піратів та грабіжників купецьких караванів, що заважало здійсненню безпечної транзитної торгівлі по осі “Південь – Північ” та навпаки; з другого боку – організація охорони та забезпечення проходження суден з товарами до Січі. На початку XVII ст. козаки навіть почали засновувати зимівники у нижній течії Південного Бугу [Якубова 1995, 65]. І, нарешті, мимоволі козацтво виконувало роль посередника у розповсюдженні багатьох новацій матеріальної культури імперії і навіть нових традицій, офіційно заборонених у метрополії. Воєнні трофеї та речі турецького походження, отримані різними шляхами, увійшли у побут українського населення, насамперед козацтва, елітних та заможних груп населення, монастирів, стали основою імітації в українських ремісничих центрах. Так, художня кераміка Ізніка та Кютах’ї, відома у містах-фортецях прикордоння, знайдена і в козацьких пам’ятках: січах та поселеннях [Козловський, Ільїнський 1991, 51–53; Титова 1999, 12–14; Телегін, Титова 2003, 67–68], де, можливо, вона була трофеєм, у глибинних районах України, наприклад у монастирських садибах Києва [Чміль 2005, 60–64].

Надзвичайно широкого розповсюдження у гончарних виробих набувають елементи декору, притаманні кераміці сграфіто, сельджуцькі мотиви, класичні елементи турецького орнаменту Ізніка та Кютах’ї: пагони, грона, стебла рослин із квітами,

розетки, тюльпаноподібні квіти, акант, листя, трилисники, бутони. Використання елітними групами населення посуду Ізніка та Кютах'ї й імітація східного декору були характерні для багатьох країн Європи й у XVIII ст. навіть дістали назву "тюльпаноманія". Імітація ізницьких мотивів характерна для хабанського фаянсу Моравії та Словаччини XVI–XVII ст. [Kybalova 1989, 169–180] і вже досить пізнього феномену – кахлів неаполітанського виробництва для інтер'єрів Строганівського палацу у Римі XIX ст. [Fontana 1989, 119–127]. Загальноприйнятим у Середньому Подніпров'ї стає мармурування посуду [Чміль 2008, 116], техніка якого з'являється в Північній Італії наприкінці XVI – на початку XVII ст. Подібний декор імітують гончарі Південної Франції, Балкан, Греції, Росії та Туреччини [Vroom 2005, 165]. Застосування східних мотивів декору торкається багатьох галузей матеріальної культури України (кахлі, тканини, порохівниці, предмети прикладного мистецтва та ін.) і спостерігається до сьогодні. Таким чином, Україна перебувала у колі загальноєвропейської моди на східний стиль, елементи якого увійшли також і в її матеріальну культуру. Незважаючи на те що Османська імперія поволи втрачала свої території і відставала від загальноєвропейського шляху в бік капіталістичної економіки, її культура поступово набувала синкретичного характеру, збагачуючись новітніми стилями XVIII–XIX ст., насамперед французьким бароко, що входить в архітектуру та мистецтво, зокрема прикладне. Як відомо, в Україні, крім класичного, формується і своє українське бароко, створюються архітектурні та мистецькі шедеври, співзвучні загальноєвропейським тенденціям. Із запізненням, але поступово

розвиваються й капіталістичні відносини в економіці.

Українські землі, і насамперед Лівобережжя, вже в першій половині – середині XVII ст. стають значним ареалом продажу, а згодом і вирощування тютюну ще за часів заборони паління з боку Москви та Османської імперії. В українську мову перейшли і східна назва рослини – "тютюн", і назва пристрою для паління – "люлька", і тип її конструкції, і поділ на гуртову та індивідуальну, і декоративні елементи. На пам'ятках Середнього і Нижнього Подніпров'я спостерігається наявність як місцевих українських, так і турецьких люльок, а також імітація виготовлення турецьких зразків, наслідування формально-типологічних ознак оригінальних зразків османського простору. Паління тютюну, разом із традицією пити каву, стало ознакою менталітету нового часу на великому просторі від Північної Африки, Малої Азії до берегів Альбїону, котрий за типом люльки поділявся на дві зони – західну та східну, до якої входила й Україна.

Стислий аналіз місця українських земель у стадіальному розвитку Чорноморсько-Егейського ареалу і навіть у межах певних загальноєвропейських тенденцій дозволяє зробити висновки про динамічність багатьох процесів міжкультурних контактів, близькість загальних проявів орієнтації у прикладному мистецтві, входження у господарську діяльність та звички певних ознак переходу від Середньовіччя до Нового часу. Попри всі складності державотворення та політичної несамотійності, українська культура не постає ізольованим від загального шляху євразійського простору явищем.

ЛІТЕРАТУРА

- Акчурина Н. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV – первой половины XX вв. Симферополь, 2008.
- Бокий Н., Козырь І., Позывай Т. Археологічні дослідження золотоординської пам'ятки в басейні Синюхи // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні**. Вип. 16. 2007.
- Головко О.Б. Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth // **Східний світ**, № 1, 2003.
- Ельников М.В. **Средневековый могильник Мамай-Сурка**. Т. I. Запорожье, 2001.
- Ельников М.В. **Средневековый могильник Мамай-Сурка**. Т. II. Запорожье, 2006.
- Івакін Г.Ю. **Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.** Київ, 1996.
- Іналджик Г. **Османська імперія. Класична доба 1300–1600**. Київ, 1998.
- Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // **Археологія**, 1991, №4.
- Кравченко А.А. **Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.)**. Киев, 1986.

- Кримський А. Історія Туреччини. Київ, 1996.
- Миллер Ю. Художественная керамика Турции. Ленинград, 1972.
- Рыжов С.Г. Художественная керамика XII–XIII вв. из Херсонеса // **Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.** Київ, 2005.
- Саснко В.М., Дзюба С.Г. Знахідка капітелі колони часів Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї // **Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре.** Киев – Судак, 2006.
- Телегін Д.Я., Титова О.М. Археологічні дослідження Олешківської Козацької Січі // **Україна і Туреччина. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки.** Київ, 2003.
- Тимченко В.М. Кодекс законів султана Селіма II як джерело для дослідження економічної історії Османського Півдня України (на прикладі Очаківського санджаку) // **Україна і Туреччина. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки.** Київ, 2003.
- Титова О. Комплекс матеріальних залишків з куреня Олешківської Січі // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.** Вип. 8. Київ, 1999.
- Чміль Л. Турецька керамика XVI–XVIII ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.** Вип. 14. Київ, 2005.
- Чміль Л. Керамічні тарілки з Арсеналу. Попередні підсумки // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.** Вип. 17. Київ, 2008.
- Якубова Т. Деякі факти про торгові відносини Очакова з українським козацтвом у XVII–XVIII ст. // **Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва.** Вип. 4. Київ, 1995.
- Fontana V. Imitations of Iznik Ceramics Produced by the Neapolitan Delle Donne Factory for the Stroganoff Palace in Rome // **First International Congress on Turkish tiles and ceramics 6–11.VII, Kutahya, 1986.** Istanbul, 1989.
- Kybalova Ja. The influence of Turkish ceramics on the Production of Haban Faience // **First International Congress on Turkish tiles and ceramics 6–11.VII, Kutahya, 1986.** Istanbul, 1989.
- Öney G. Anadolu Selcuklu Mimari Suslemesi ve El Sanatları. Ankara, 1992.
- Vroom J. Byzantine to modern pottery in the Aegean, Parnassus Press, Utrecht, 2005.